

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2016. – Т. 33-34. – С. 40-49

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2016. – Volume. 33-34. – pp. 40-49

УДК: 321(4-11),198/...”

© Віра Бурдяк¹

Політичні трансформації у посткомуністичних державах ЦСЄ: теоретичні та методологічні підходи

На основі сучасних теоретико-методологічних підходів у статті розкрито суть, фактори і ознаки політичних трансформаційних змін у посткомуністичних державах ЦСЄ. Дано визначення політичної трансформації як процесу, в якому політика держави переходить в істотно інший стан, внаслідок докорінних змін політичної системи.

Ключові слова

Посткомуністичні держави ЦСЄ, теоретико-методологічні підходи, політична трансформація.

Political transformations in the CEE post-communist countries: theoretical and methodological approaches

Theoretical and methodological approaches to the study of political transformations in the CEE post-communist countries have been analyzed. The author argues that democratic transits do not guarantee transition to democracy and its consolidation. They are just polymorphic conversion processes from one political state to another, where the final destination is not always a democracy. They are influenced by general international factors, which allows us to consider the democratic transits, which may not consolidate into democracy, as integral components of the modern global democratic wave. Their real democratic value is not a definite variable. Political realities indicate that some of the transits proceed to illiberal democracy and hybrid regimes with different (non-) democratic features or often with versions of a new authoritarianism. In electoral democracies, only the external, formal sides of the democracy and democratic procedures are imitated, especially elections, which does not give grounds to relate these regimes to the democratic ones.

Keywords

Post-communist countries of CEE, theoretical and methodological approaches, political transformation.

Постановка наукової проблеми та її значення. Посткомуністичні держави ЦСЄ, в залежності від поєднання вихідних передумов для проведення реформ, послідовності та цілеспрямованості з якою вони трансформувалися, досягли різних результатів. За досягнутим прогресом у здійсненні політичних, соціальних та економічних змін виділяють дві групи держав, хоч межі між ними нечіткі, а всередині кожної існує своя диференціація. П'ять держав ЦСЄ – Чеська Республіка, Польща, Угорщина, Словаччина і Словенія – лідери реформування. Інші країни ЦСЄ, хоч намагаються наздогнати лідерів, знаходяться в стані хиткої рівноваги, де позитивні і негативні фактори врівноважують один одного.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. За роки, що минули після революцій 1989 р. у державах ЦСЄ, з'явилося чимало наукових публікацій, які по-різному пояснюють трансформації у державах. Теоретичні та методологічні аспекти проблеми досліджують здебільшого західні вчені Ерме Г., Лінц Дж., Даймонд Л., Хантінгтон С., Лейпхарт А., Шапіро Я., Ді Палма Г., Мангейм Дж., Річ Р., Поттер Д., Степан А., Бова Р., Бермео Н., Гюнтер Р., Діамандорус П.,

¹ Доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна, Email: vira_burdjak@rambler.ru

Пшеворський А., Бжезинський З., Фукуяма Ф. та інші. В працях цих учених популярні твердження про прихід нової ери демократизації за еталонами західної ліберальної демократії. Ф. Фукуяма висловив претензійну тезу про кінець історії як такої, досягнення людством кінцевої точки його ідеологічної еволюції та «універсалізацію західної ліберальної демократії кінцевою формою людського правління»². Через 10 років він підтвердив цю думку. «Світ інтегрується завдяки розвитку технології, торгівлі й інвестицій, обміну думками, що стимулює економічне зростання і створює підвалини для демократії. Там, де розвивається економіка, неминуче поширюється демократія. Цей різновид прогресу – єдиний створює шанс розвитку для бідних країн»³.

Метою статті є аналіз теоретичних і методологічних підходів до дослідження політичної трансформації у посткомуністичних державах ЦСЄ.

Виклад основного матеріалу дослідження. За даними FreedomHouse, що займається вивченням стану свободи і демократії, у 1972 р. 42 країни відповідали цим критеріям, у 1994 р. – вже 72 країни⁴, а в 1997 р. до демократичних (за виборною демократією) відносили 118 країн⁵.

А. Лейпхарт довів, що у 1980 р. в світі існувала 21 поліархія – консолідована плюралістична демократія, 14 з них – в Європі. Ліберальна представницька демократія існує тут безперервно 50 і більше років (з кінця Другої світової війни). Крім них, було ще 30 інших (нестабільних і нетривалих) демократій, де живе майже 37% населення Землі. Приклад стабільних демократій мав велику притягальну силу для народів, що долають тоталітаризм. За А. Лейпхартом, тут дії демократичних урядів перебувають «у відносно тісній відповідності до бажань, відносно великої кількості громадян впродовж тривалого часу»⁶.

Тож прагнення громадян ЦСЄ демократизувати держави за позитивними взірцями, світ сприйняв зрозумінням. Подібний взорець надто привабливий і нові політичні системи суспільств (ПСС) почали демократизувати. У 90-х рр. до консолідуючої демократії відносили сім держав з ЦСЄ і колишнього СРСР (Естонію, Литву, Латвію, Польщу, Словенію, Угорщину, Чехію), до перехідної демократії – 14 (Азербайджан, Албанію, Болгарію, Вірменію, Казахстан, Росію, Киргизстан, Македонію, Молдову, Румунію, Словаччину, Україну, Хорватію).

Повсюдний крах влади у соціалістичних країнах, яка за висловом М. Вебера передбачає ймовірність вольового перетворення суспільних відносин усупереч опорі об'єкта впливу, викликав зміни в ПСС – у суб'єктів відносин, політичній організації і політичній культурі, порушив їх соціальну стабільність, соціальний порядок і політичну орієнтацію. У ПСС всі елементи перебувають у постійному зв'язку і взаємодії. Її слід розглядати в динаміці як певну процедуру й аналізувати як процес. Учені були методологічно не готові до цих завдань.

Американські вчені Дж. Б. Мангейм та Р.К. Річ, звертаючись до періоду зародження дискусій про політичне, пишуть, що тоді «як дисципліна політологія ще не стала науковою... більшість ранніх робіт емпіричного змісту носили характер інтерпретації і були мало структуровані, і навіть сьогодні існує різниця в поглядах стосовно того, що сучасний практик може чи повинен досягти. Водночас, розпочавши у 40-х і набираючи темпи з кінця 50-х рр., застосування наукового підходу до опису і розуміння політичних феноменів зайняло головні позиції, насамперед, у США. І тому все більше політологів переконувалися, що такий підхід дає можливість проникнути в суть поведінки окремих особистостей, політичних організацій та урядів»⁷. І нині, на нашу думку, саме американські вчені пропонують і розробляють найбільше різних теоретичних та методологічних підходів до розгляду даної проблеми.

Порівнюючи підходи та висновки, вчені прагнуть узагальнити результати і виробити деяку інтегральну методологію. Завдання складне, хоч відмінності між основними методологічними підходами чіткі. Частіше використовують такі підходи: неінституціональний, інституціональний, процедурний, структурно-функціональний, нормативний, синергетичний, дискурсивний,

² Huntington S.P. (1997). After Twenty Years: The Future of the Third Wave. *Journal of Democracy*, № 4. P. 4.

³ Фукуяма Ф. (2000). Глобалізація безконечна. *Суспільно-політичний журнал «І»*. № 19. С. 2-43.

⁴ Мельвиль А.Ю. (1998) Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам. *Полис*. №2. С. 6-7.

⁵ Huntington S.P. (1997) After Twenty Years: The Future of the Third Wave. *Journal of Democracy*. № 4. P. 6.

⁶ Lijphart A. (1984) Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. New Haven; London. P. 37-38.

⁷ Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. (1997). Политология. Методы исследования / Пер. с англ. М.: Весь Мир. С. 23.

теорію раціонального вибору, теорію середнього рівня тощо. Аналізуючи оцінки політичної і соціально-економічної природи змін у посткомуністичних ЦСЄ і СРСР, можна констатувати, що науковці провели значні дослідження. На жаль, багатьом з них не вдалося уникнути фактологічного опису подій. Це має свої причини, зокрема в глибокій міфологізації революційних змін, відсутності чіткості у визначенні демократизації. Деякі вчені ототожнюють трансформацію і демократизацію, інші вказують на їх відмінності. В.Журавський вважає, що яскраво виражена специфіка політичного процесу в суспільствах перехідного типу змушує значно прискіпливіше поставитися до цього поняття⁸.

Широко демократизацію розглядають як перехід від недемократичних форм правління до демократичних, що не зовсім виправдане, адже процес не завжди утверджує сучасну демократію. Трансформація має два напрями: формування демократичної та недемократичної ПСС. Навіть при офіційно декларованих цілях демократії та логіці розвитку, що вказує начебто на його прогресивність, політичний процес може мати, принаймні, чотири ймовірних сценарії: перемога одних політичних еліт над іншими, при активній підтримці політично активної більшості і, відповідно, – успішна демократизація; висока конкурентність політичних еліт при низькій активності громадян, і в результаті, формування сприятливого ґрунту для авторитарного режиму; низька конкурентність еліт при високій політичній активності громадян, що посилює охлократію і знижує ефективність державного управління; мінімізація інтенсивності всіх політичних процесів (на рівні громадянського суспільства і політичних еліт), що сприяє встановленню диктатури, коли незатребувана політична влада потрапляє в сильні руки⁹. Тож трансформація не завжди веде до демократії.

Деякі дослідники пропонують інше поняття – демократичний транзит, що не завжди завершується переходом до демократії, а вказує на тривалий, важкий процес, з різними результатами/реверсивними рухами. Вони виділяють демократизацію як процес утворення демократичних інститутів, практик і консолідацію демократії як підсумок демократизації. Пов'язують з цим не лише розвиток, захист громадянських прав і свобод, а й економічний розвиток, досягнення добробуту і міжнародного миру¹⁰; дискутують про національну та історичну специфіку демократизації, часові межі тощо. Втім, спільною для всіх напрямів є думка про появу й апробацію сучасних інституціональних ознак демократії: парламентаризму, багатопартійності, загального виборчого права, поділу гілок влади; чи є сучасні трансформації новою хвилею демократизації¹¹.

Автор концепції хвильового розвитку демократизації С. Хантінгтон, пише, що до початку 90-х рр. «демократія розглядається як єдина легітимна і життєздатна альтернатива авторитарному режиму будь-якого типу»¹². Хвильове наростання демократизації дало йому підстави визначити третю її хвилю, як «сукупність переходів від недемократичних до демократичних режимів упродовж певного проміжку часу, за умови, що кількість таких переходів значно перевищує кількість здійснених переходів у протилежному напрямі»¹³.

С. Хантінгтон вважає, що глобальна демократична революція – важлива політична тенденція кінця ХХ ст.¹⁴, але наказує, що не можна заспокоюватися після завершення ідеологічного протистояння двох систем; світ різноманітний і лінія політичного протистояння змістилася від ідеологічних до культурно-цивілізаційних меж. Різниця у культурах може спровокувати не менш жорстке протистояння чи й довести до зіткнення цивілізацій¹⁵. Більшість держав, які розпочали демократичні зміни після 1974 р., досягли значних успіхів, але п'ять з них відвернулися від де-

⁸ Журавський В.С. (1995). Політичний процес в Україні: аналіз, пошуки, рішення. К. С. 64.

⁹ Пугачев В.П., Соловьев А.И. (1997). Введение в политологию. М.: Аспект Пресс. С. 429.

¹⁰ Diamond L., Plattner M.F., Yun-han Chu, Huang-mao Tien (eds.). (1997). Consolidating the Third Wave Democracies. Themes and Perspectives. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press. С. 12.

¹¹ Potter D., Goldblatt D., Kilon M., Lewis P., eds. (1997). Democratization. Cambridge. P. 72.

¹² Huntington S.P. (1991). The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman and London: University of Oklahoma Press. P. 58.

¹³ Huntington S. (1991). Democracy' Third Wave. *Journal of Democracy*. P. 13.

¹⁴ Huntington S. (1991-92). How Countries Democratize. *Political Science Quarterly*. № 4. P. 579.

¹⁵ Huntington S.P. (1997). After Twenty Years: The Future of the Third Wave. *Journal of Democracy*. № 4. P. 7.

мократичного режиму. Тож, деякі вчені вже заявляють про початок чергового спаду – зворотного руху третьої хвилі демократизації¹⁶.

Сучасні процеси поширення демократії сприяли появі у світі держав, які ще за багатьма критеріями не відповідають уяві про ліберально-демократичний устрій. Це – молоді демократії, де формування демократичних інститутів ще продовжується. Саме за типом та розвиненістю демократичних інститутів вони відрізняються і від західних демократій, і між собою. Тож одним з підходів до їх класифікації є поділ на вільні країни, в яких панують принципи ліберальної демократії, стійкі й розвинені демократичні інститути та країни з неповною чи електоральною демократією, де участь громадян у політиці обмежується виборами. Різниця між ними та, що в ліберальних демократіях політичні інститути – необхідні механізми гарантії громадянських прав і свобод як самоцінності, а в електоральних демократіях ці свободи – засіб нормального розвитку виборчого процесу і мінімальної участі населення в ньому.

С. Хантінгтон пише, що «драматичний ріст демократії в такий короткий проміжок часу є... однією з найбільш вражаючих і важливих політичних змін в історії людства»¹⁷, визнає неясність суті цих змін і їх перспектив. Тож через чверть віку від початку процесів світової демократизації найбільше досягнення третьої хвилі він вбачає у забезпеченні «універсалізації демократії в межах західної цивілізації» і «сприянні її появі в інших цивілізаціях». Центральним при аналізі трансформацій є питання «до якого ступеня сучасна демократія, що є продуктом Заходу, може вкоренитися в незахідних суспільствах»¹⁸. У концепції демократизації, він вказує на 27 незалежних змінних, що визначають процес і результати демократизації¹⁹. Але нині їх кількість зросла за рахунок незалежних змінних з культурологічних характеристик суспільства.

У методології сучасної політології певне місце належить структурному підходу. Його використовують С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба, Р. Інглхарт, Л. Пай, Д.А. Ростоу, досліджуючи залежність соціально-економічних і культурних факторів, можливість встановлення й збереження демократичних режимів у державах. Ця структурна передумова демократизації зумовлена впливом різних об'єктивних громадських структур, а не суб'єктивними прагненнями і діями учасників політичного процесу. Аналіз концепцій учених допоміг виділити три основні структурні передумови демократії: утвердження національної єдності і набуття певної ідентичності; досягнення високого рівня економіки; масове поширення культурних норм і цінностей, які визнають демократичні принципи, довіру до політичних інститутів, міжособистісну довіру тощо. З цих умов демократії, на наш погляд, не викликає сумніву національна єдність та ідентичність, що передують демократії. А сувору залежність рівня соціально-економічного розвитку і демократії можна спростувати. У світі є країни з високим рівнем економіки і недемократичним режимом (Сінгапур) та цілком сформованим демократичним типом взаємин політичних інститутів і акторів, високим рівнем бідності, традиційними соціальними структурами (Індія).

Розглядаючи роль культурних цінностей як умову демократизації, зазначимо, що вони створюють сприятливий клімат для стабільної демократії. А. Мельвіль пише, що без цього перехід до демократії неможливий, а кореляція не передумова, а лише фактор, який прискорює/сповільнює демократизацію²⁰.

Різні дослідження універсальності й обґрунтування моделі з конкретними соціокультурними передумовами демократії сприяли появі процедурного підходу. Г. О'Доннелл, Т. Карл, Х. Лінц, Ф. Шміттер використовують ендегенні фактори демократії та демократизації і вважають, що дії акторів, які ініціюють процес, вибір стратегії і тактики – важливіші, ніж передумови демократії. Це пояснює демократизацію через взаємини конкуруючих еліт, які вибирають у час політичного торгу організаційні форми та інститути нового устрою.

Отже, якщо структурний підхід зорієнтований на наявність об'єктивних соціальних, економічних, культурних тощо факторів, що впливають на прогрес демократизації, то процедурний, як необхідну основу демократизації виділяє дії політичних акторів, що здійснюють цей процес.

¹⁶ Даймонд Л. (1999). Прошла ли «третья волна» демократизации? *Полис.* № 1. С. 23.

¹⁷ Huntington S.P. (1997). After Twenty Years: The Future of the Third Wave. *Journal of Democracy.* № 4. P. 4.

¹⁸ Ibid. – P. 8.

¹⁹ Huntington S.P. (1991). The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman and London: University of Oklahoma Press. P. 37-38.

²⁰ Мельвиль А.Ю. (1998). Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим трансформациям. *Полис.* №2. С. 13.

Х. Лінц і А. Степан визначили фактори потрібні для консолідації демократії: формування громадянського суспільства через взаємодію держави з громадськими об'єднаннями та групами; розвиток демократичних процедур та інститутів правової держави; становлення ефективного державного апарату, бюрократії; розвиток економіки, створення системи соціальних інститутів і норм, як посередників між державою та ринком²¹.

Деякі дослідники вважають, що між двома підходами відсутні протиріччя, які важко подолати, що вони доповнюють один одного. На нашу думку, цілком можливий синтез цих двох методологій. Втім, більшість науковців не сприймає їх концептуального об'єднання і веде гострі дискусії. Водночас різні підходи вказують, що демократизація – складна й багатогранна і вимагає постійного осмислення соціально-політичних інститутів у ході трансформацій у ЦСЄ.

«Як певна формула, – пише Г. Ерме, – теза про вік демократії виглядає справедливою. Але, подібно до всіх абстрактних формул, ця теза є, разом з тим, деяким спрощенням»²². Аналіз трансформацій у світі спонукав західних вчених до переосмислення покvapливих тріумфальних міркувань, висловлених раніше. З. Бжезинський, підсумовуючи перші посткомуністичні зміни, вказав, що основним є те, що очікування, пов'язані з крахом комунізму спостерігачами та політиками «виявилися надто високими і швидше наївними»²³.

У цьому контексті особливо цінні висновки А. Пшеворського про поділ процесу демократизації на кілька етапів із власною логікою та специфікою. Він вказує на два аспекти: «вихід із авторитарного і створення демократичного режиму». Перше – «лише один з можливих результатів падіння авторитарного режиму»²⁴ і не завжди супроводжується другим. Р. Бова теж пише про потребу аналізу двох процесів: руйнацію старих структур влади та створення нових, які займуть місце попередніх²⁵. Крім цих загальних є і складніші концепції, що є теоретичною основою об'єктивного розгляду перехідних процесів посткомуністичного світу та реальної оцінки їх перспектив.

Ключову роль у них відіграють два поняття – перехід до демократії (transition) і зміцнення демократичної системи (consolidation). За Г.О'Доннелом, процес демократизації має два послідовних переходи: перший (transition) – встановлення демократичного уряду; другий (consolidation) – утвердження демократії / ефективне функціонування демократичного режиму²⁶. У першому випадку йдеться про формування інституціональних основ демократичної системи, які забезпечують ротацію політичних лідерів шляхом демократичних процедур. А в другому – про зміцнення демократії як суспільно-політичної системи, залучення більшості суспільства до цінностей демократії, усвідомлення її досконалішою формою політичного устрою.

На нашу думку, вживання цих понять доречно при аналізі змін у ЦСЄ. Концептуальний поділ етапів переходу до демократії її утвердження дозволяє відкинути елементи суб'єктивності при оцінці сучасного стану ПСС і теоретично чіткіше визначити суть сучасної стадії. Поспішними виглядають наявні в болгарській, та й в українській літературі песимістичні міркування про досягнення демократії в країнах. Висновки про демократизацію не коректні, якщо ми не визначимо, про який етап процесу йдеться, перший чи другий.

Для більшості держав ЦСЄ актуальна проблема завершення важливого для першого етапу демократизації процесу – становлення партійних систем, подолання фрагментарності, посилення інституціоналізації. Завершення першого етапу демократизації відоме і в інших регіонах. Так, досить тривалим був перший етап демократизації в Бразилії (з 70-х і до середини 90-х років).

Крім того, між етапами поставторитарного розвитку, не існує чіткої межі. Перехід до нової ПСС може плавно й органічно перерости в її утвердження. Кожний етап змін має свою специ-

²¹ Linz J.J., Stepan A. (1996), Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press. P. 11.

²² Hermet G. (1991). Introduction: The Age of Democracy? *International Social Science Journal*. № 128. P. 249.

²³ Brzezinski Z. (1993). The Great Transformation. *The National Interest*. №.33. P. 3.

²⁴ Przeworski A. (1991). Democracy and the Market, Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge. P. 59.

²⁵ Bova R. (1991), The Political Dynamics of the Post-Communist Transition. A Comparative Perspective. *World Politics*. №.1. P. 113-138.

²⁶ O'Donnell G. (1992). Transition, Continuities and Paradoxes // Sc.Mainwaring, G.O'Donnell, A.Valenzuela (Eds.). Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective. – Notre Dame. P. 18.

фіку. Н. Бермео підкреслює, що фактори походження демократії «повинні бути аналітично відокремлені від факторів, що пояснюють її стабільність»²⁷. Зміцнення демократичних режимів йде за трьома параметрами – інституціональним, поведінковим і соціально-психологічним.

Так, деякі вчені США вважають, що демократичний режим утвердився, якщо всі політично значимі групи суспільства сприймають ключові інститути як «єдино легітимні межі політичного суперництва», і виражають прихильність до демократичних правил гри²⁸. Це визначення включає інституціональний і соціально-психологічний параметри, сприймаючи діючі політичні інститути як прийнятні і без легітимних альтернатив. Чітко спостерігається і поведінковий параметр, адже йдеться і про необхідність згаджених дій між усіма групами.

Х. Лінц і А. Степан пишуть, що демократія утверджується на поведінковому рівні, коли жодна політична група не прагне повалити режим чи вийти з країни; на соціально-психологічному – при загрозі гострої політичної й економічної кризи; на інституціональному рівні – коли всі актори в політії погоджуються, що політичний конфлікт можна вирішити мирно, а їх порушення неефективне і занадто витратне. Тож демократія – «рутинна і глибоко інтернаціоналізована форма соціального, інституціонального і психологічного буття»²⁹.

Схожі думки наводить Р. Гюнтер, але вказує на істотну відмінність: розмежовує демократію, яка достатньо утвердилася і повністю утвердилася. За цим підходом режим міцніший, якщо має підтримку і пружність, що дозволяють йому вижити і зберегти стабільність при зіткненні з серйозними викликами³⁰. Визначення демократії, що утвердилася, менш категоричне, за ті, що вважають схильність більшості до демократичних норм і цінностей. Автори не пов'язують утвердження демократії з майже повною зміною політичної культури старого суспільства, що може затягтися на покоління, а допускають, що новий режим може стати «досить міцним у відносно короткий час»³¹, впродовж 5 років після перших вільних виборів, як в Іспанії, чи 3-7, як у Греції.

Для суспільної свідомості більшості посткомуністичних держав це вкрай важливе. Х. Лінц і А. Степан вказують на потребу поряд із загальним поняттям демократичний перехід, що характеризує суть першого етапу змін, вживати ще поняття – завершений демократичний перехід, який настає, при «достатній згоді щодо політичних процедур, які приводять до влади обраний уряд; коли уряд формується в результаті вільних і загальних виборів; коли уряд *de facto* має владу для творення нової політики; коли виконавча, законодавча і судова влади створені демократією і *de jure* не поділяють владу з іншими»³².

Тут важлива правомірність постановки питання про уточнення критеріїв, за якими можна судити про (не) завершеність першого етапу трансформації – переходу до демократії. На наш погляд, дослідження демократичних процесів у країнах ЦСЄ вимагає розгляду факторів їх консолідації. Це багатоаспектна проблема і її постановка пов'язана з пошуком основ, які б дозволили запобігти чи зменшити тиск реверсивних рухів. Консолідація демократії – ключовий етап переходу від авторитаризму до демократії (розпочинається після краху старого режиму і закінчується, коли демократія розвивається на власній основі, підтримує певний стійкий розвиток); процес розвитку нових політичних відносин у розумінні суб'єктивного сприйняття її цінностей і норм, та надійності подальшого функціонування демократичних інститутів.

Нині сприятливіша міжнародна обстановка, ніж при попередніх хвилях демократизації. Демократія стала свого роду духом часу. Суттєво відмінні її риси суспільних систем, що трансформуються, від класичного авторитаризму і військових хунт у Латинській Америці і Південній Європі до посттоталітарного авторитаризму в СРСР та країнах ЦСЄ чи таких островів традиційного тоталітаризму сталінського типу, як в Албанії, чи диктатури, як у Румунії.

²⁷ Bermeo N. (1992). Democracy and the Lessons of Dictatorship. *Comparative Politics*. № 3. P. 279.

²⁸ Gunter R., Diamandouris, P.N., Puhle H.-J. (1996). O'Donnell's «Illusions». *Journal of Democracy*. № 4. – P. 152.

²⁹ Linz J.J., Stepan A. (1996). Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press. P. 41.

³⁰ Gunter R., Diamandouris, P.N., Puhle H.-J. (1996). O'Donnell's «Illusions». *Journal of Democracy*. № 4. P. 153.

³¹ Ibid. P. 154.

³² Linz J.J., Stepan A. (1996). Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press. P. 3.

Специфіка третьої хвилі демократизації в тому, що перехід (транзит) посткомуністичного типу відбувається не за логікою класичних транзитів першої та другої хвиль. За класичною моделлю розвитку демократії Д. Ростоу, нація і держава з'являються раніше, ніж починається демократизація. А країни ЦСЄ та й колишнього СРСР вирішують проблеми одночасно: становлення національної держави, ринку і демократизації. К. Оффе вказує на специфіку трансформації в ЦСЄ, що суттєво відрізняється від таких процесів в інших регіонах світу після Другої світової війни. Суть специфіки він показав у дилемі одночасності, в потрібному переході – до демократії, ринку і (від)будови національної держави³³, що значно ускладнює перспективи становлення консолідованої демократії і створює серйозну політичну проблемну ситуацію.

Для її наукового розуміння слід вирішити ряд теоретико-методологічних питань. Вони особливо важливі для транзитів держав ЦСЄ: визначення достатності підстав для об'єднання конкретних випадків переходу від недемократичного устрою до функціонування демократичних інститутів і практик різних країн в одну демократичну хвилю; порівняння дії зовнішніх і внутрішніх чинників у транзитах; ієрархія внутрішніх факторів, що дають результат демократизації – структурні чи процедурні; правомірність теоретико-методологічного синтезу структурного і процедурного підходів до аналізу феноменів сучасних посттоталітарних трансформацій; фактори, що сприяють консолідації нових демократій; політичні цінності і орієнтації при консолідації демократій; розгляд процесів трансформації окремої країни в загальному методологічному контексті третьої хвилі демократизації чи виділення феномену посткомунізму, в силу його специфіки. Перелік можна продовжити, але виділені, на нашу думку, проблеми загальні і найважливіші, які вимагають розгляду і теоретико-методологічних підходів до сучасних трансформацій.

Вчені апробують різні підходи, які своєрідно пояснюють посткомунізм. Це спроби його концептуалізації у межах моделей транзиту³⁴. З цієї точки зору, події в країнах ЦСЄ і СРСР можна розглядати як елементи хоч внутрішньо і різного, але все ж одного глобального процесу – всесвітньої демократизації³⁵.

С. Фіші М. Макфол пояснюють посткомунізм як мирну революцію³⁶, яка за розмахом політичних завдань непорівняльна з попередніми. Багатомірність посткомунізму різна в теоретичних моделях: як демократизація авторитарного політичного режиму; як трансформація ПСС зі збереженням традиційних рис; як перехід до ринку; як складова глобальної демократичної хвилі; як розпад останньої імперії і національне самовизначення, як національні ідентичності.

Опоненти порівняння демократії і посткомунізму фіксують особливості цих змін: подвійне завдання політичної демократизації і переходу до ринку; потреба демонтажу значної частини виробничих потужностей задля модернізації і реструктуризації інших; відсутність первинного пакту між реформаторами і консерваторами; виникнення етнонаціоналістичної (недемократичної) реакції на комуністичний колапс; відсутність зародків громадянського суспільства.

³³ Оффе К. (2003). Дилемма одновременности: демократизация и рыночная экономика в Восточной Европе. *Повороты истории*. Т. 2. Санкт-Петербург – Москва – Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге: Летний сад; Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. С. 6-22.

³⁴ Никитченко А. (1996). Транснационализация демократии (Третья волна демократизации в свете теорий международных отношений). *Полис*. № 5; Bova R. (1991), *The Political Dynamics of the Post-Communist Transition. A Comparative Perspective*. *World Politics*. №1; DiPalma G. (1990). *To Craft Democracies. Reflections on Democratic Transitions and Beyond*. Berkeley: University of California Press; Linz J.J., Stepan A. (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press; O'Donnell G. (1994). *Delegative Democracy*. *Journal of Democracy*. №1; Przeworski A. (1991). *Democracy and the Market, Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge; Reisinger W. *Establishing and Strengthening Democracy*. Grey R.D. (Ed.). (1997) *Democratic Theory and Post-Communist Change*. Englewood Cliffs: Prentice Hall; Schmitter Ph. C., Karl T.L (1994). *The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go?* *Slavic Review*. №1.

³⁵ Terry S.M. (1993). *Thinking About Post-Communist Transitions: How Different Are They?* *Slavic Review*. № 2.

³⁶ Fish M. S. (1995). *Democracy from Scratch: Opposition and Regime in the New Russian Revolution*. Princeton; McFaul M. (1995). *Why Russia's Politics Matter*. *Foreign Affairs*. № 1.

Але вчені, аналізуючи поставторитарні зміни пропонують не одну описану вище модель переходу до демократії – шляхом укладення пакту між реформаторами і консерваторами з політичної еліти (як іспанський пакт Монклоа). Перехід до демократії через пакт, інші моделі не охоплює складних процесів сучасної демократичної хвилі. Це результат дій різних факторів, а порівняння моделей переходу не створює загальну парадигму демократизації. Наукова мета, очевидно, полягає у виявленні зв'язків і послідовності фаз існуючого класу реальних суспільних процесів. Такий підхід вказує на певні закономірності ефективних і практично реалізованих переходів до демократії і те, що ці закономірності властиві не всім варіантам переходу, а лише успішним.

Демократичні транзити – не гарантований перехід до демократії та її консолідація. Це поліморфні процеси переходу від одного політичного стану до іншого, де кінцевим пунктом не обов'язково (і рідко) виступає демократія. На них діють загальні міжнародні глобальні фактори, що дозволяє розглядати різні демократичні транзити, які може й не консолідується в демократію, як складові елементи сучасної глобальної демократичної хвилі. Її реальна демократичність – невизначена змінна. Політичні реалії свідчать, що частина транзитів переходить у неліберальну демократію і гібридні режими з різними(не) демократичними рисами, а часто й просто варіантами нового авторитаризму³⁷. Так, особливо в електоральних демократіях, імітуються лише зовнішні, формальні сторони демократії і демократичних процедур, найперше, виборів, що не дає підстав відносити ці режими до демократичних³⁸.

Висновки. Особливе теоретичне і практичне значення має аналітичне розмежування двох принципових фаз загальної логіки демократичного транзиту: транзиту як такого (лібералізація і демократизація режиму) і консолідації демократії. В межах цієї логіки, можна поставити питання про різновекторну природу частини політичних трансформацій, які розглядаються і кваліфікуються як демократичні транзити. Мова йде про наше припущення, що можливо неліберальні чи електоральні демократії не слід розглядати як не доведені до фази консолідації стадії демократичних транзитів, які все ж пройдуть весь свій шлях до кінця, а як явище цілком іншого гатунку – транзити від одного типу недемократичного режиму до іншого типу не демократії.

Список джерел

1. Даймонд Л. (1999). Прошла ли «третья волна» демократизации? *Полис.* № 1. С. 10-26.
2. Журавский В.С. (1995). Политический процесс в Украине: анализ, поиски, решения. К.: УФІМБ. 128 с.
3. Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. (1997). Политология. Методы исследования / Пер. с англ. – М.: Весь Мир. 544 с.
4. Мельвиль А.Ю. (1998). Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам. *Полис.* №2. С. 6-38.
5. Мельвиль А.Ю. (1997). Российский «транзит» – откуда и куда? *Бизнес и политика.* № 4. С. 24-31.
6. Никитченко А. (1996). Транснационализация демократии (Третья волна демократизации в свете теорий международных отношений). *Полис.* № 5. С. 53-70.
7. Оффе К. (2003) Дилемма одновременности: демократизация и рыночная экономика в Восточной Европе. *Повороты истории.* Т. 2. – Санкт-Петербург – Москва – Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге: Летний сад: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag. С. 6-22.
8. Пугачев В.П., Соловьев А.И. (1997). Введение в политологию: Уч. для студ. вузов. – 3. изд., перераб. и доп. М.: Аспект Пресс. 477 с.
9. Фукуяма Ф. (2000). Глобалізація безконечна. Суспільно-політичний журнал «І». № 19. С. 36-42.
10. Bermeo N. (1992). Democracy and the Lessons of Dictator ship. *Comparative Politics.* № 3. P.273- 291.
11. Bova R. (1991). The Political Dynamics of the Post-Communist Transition. A Comparative Perspective. *World Politics.* №1. P. 113-138.
12. Brzezinski Z. (1993). The Great Transformation. *The National Interest.* № 33. P. 3-14.

³⁷ Kaplan R.D. Was Democracy Just a Moment? // *The Atlantic Monthly.* 1997, December. P. 48.

³⁸ Gunter R., Diamandorus, P.N., Puhle H.-J. O'Donnell's «Illusions» // *Journal of Democracy.* 1996. № 4.

13. Di Palma G. (1990). *To Craft Democracies. Reflections on Democratic Transitions and Beyond.* – Berkeley: University of California Press. 329 p.
14. Diamond L., Plattner M.F., Yun-han Chu, Huang-mao Tien (Eds.) (1997). *Consolidating the Third Wave Democracies. Themes and Perspectives.* Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press. P. 20-37.
15. Fish M. S. (1995). *Democracy from Scratch: Opposition and Regime in the New Russian Revolution.* Princeton. 300 p.
16. Gunter R., Diamandorus, P.N., Puhle H.-J. (1996). O'Donnell's «Illusions». *Journal of Democracy.* № 4. P. 477-492.
17. Hermet G. (1991). Introduction: The Age of Democracy? *International Social Science Journal.* № 128. P. 249-256.
18. Huntington S. (1991). Democracy' Third Wave. *Journal of Democracy.* P. 12-34.
19. Huntington S. (1991-92). How Countries Democratize. *Political Science Quarterly.* № 4. P. 579-616.
20. Huntington S.P. (1997). After Twenty Years: The Future of the Third Wave. *Journal of Democracy.* № 4. P. 3-12.
21. Huntington S.P. (1991). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century.* Norman and London: University of Oklahoma Press. 336 p.
22. Lijphart A. (1984). *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries.* New Haven; London. 229 p.
23. Linz J.J., Stepan A. (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe.* Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press. 479 p.
24. O'Donnell G. (1992). Transition, Continuities and Paradoxes. Sc. Mainwaring, G. O'Donnell and A. Valenzuela (Eds.). *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective.* – Notre Dame. 357 p.
25. Potter D., Goldblatt D., Kilon M., Lewis P., eds (1997). *Democratization.* Cambridge. 472 p.
26. Przeworski A. (1991). *Democracy and the Market, Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America.* Cambridge. 210 p.
27. Reisinger W. (1997). Establishing and Strengthening Democracy // Grey R.D. (Ed.). *Democratic Theory and Post-Communist Change.* Englewood Cliffs: Prentice Hall. P. 126-143.
28. Schmitter Ph. C., Karl T.L. (1994). The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go? *Slavic Review.* № 1. P. 173-185.
29. Terry S.M. (1993). Thinking About Post-Communist Transitions: How Different Are They? *Slavic Review.* № 2. P. 73-98.

References

1. Daymond L. (1999). Proshla li «tretiavolna» demokratizatsii? *Polis.* № 1. S. 10-26.
2. Zhuravskiy V.S. (1995). *Politicheskii protsess v Ukraine: analiz, poiski, resheniya.* K.: UFIMB. 128 s.
3. Mangeym Dzh. (1997). B., Rich R. K. *Politologiya. Metody issledovaniya / Per. s ang. M.: Ves Mir.* 544 s.
4. Melvil A. (1998). Opyt teoretiko-metodologicheskogo sinteza strukturnogo i protsedurnogo podkhodov k demokraticheskim tranzitam. *Polis.* № 2. S. 6-38.
5. Melvil A. (1997). Rossiyskiy «tranzit» – otkuda i kuda? *Biznes i politika.* № 4. S. 24-31.
6. Nikitchenko A. (1996). Transnatsionalizatsiya demokratii (Tretiya volna demokratizatsii v svete teorii mezhdunarodnykh otnosheniy). *Polis.* № 5. S. 53-70.
7. Offe K. (2000). Dilemma odnovremennosti: demokratizatsiya i rynochnaya ekonomika v Vostochnoy Yevrope // *Povoroty istorii.* T. 2. – Sankt-Peterburg – Moskva – Berlin: Yevropeyskiy universitet v Sankt-Peterburge: Letniysad: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag. S. 6-22.
8. Pugachev V.P., Solovov A.I. (1997). *Vvedenie v politologiyu: Uch. dlyastud. vuzov.* – 3. izd., pererab. i dop. M.: Aspekt Press. 477 s.
9. Fukuiama F. (2000). Hlobalizatsiia bezkonechna. «*Yi*». № 19. S. 36-42.
10. Bermeo N. (1992). Democracy and the Lessons of Dictatorship. *Comparative Politics.* № 3. P. 273- 291.

11. Bova R. (1991). The Political Dynamics of the Post-Communist Transition. A Comparative Perspective. *World Politics*. № 1. P. 113-138.
12. Brzezinski Z. (1993). The Great Transformation. *The National Interest*. № 33. P. 3-14.
13. Di Palma G. (1990). To Craft Democracies. Reflections on Democratic Transitions and Beyond. – Berkeley: University of California Press. 329 p.
14. Diamond L., Plattner M.F., Yun-han Chu, Huang-mao Tien (Eds.) (1997). Consolidating the Third Wave Democracies. Themes and Perspectives. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press. P. 20-37.
15. Fish M. S. (1995). Democracy from Scratch: Opposition and Regime in the New Russian Revolution. Princeton. 300 p.
16. Gunter R., Diamandorus, P.N., Puhle H.-J. (1996), O'Donnell's «Illusions». *Journal of Democracy*. № 4. P. 477-492.
17. Hermet G. (1991). Introduction: The Age of Democracy? *International Social Science Journal*. № 128. P. 249-256.
18. Huntington S. (1991). Democracy' Third Wave. *Journal of Democracy*. P. 2-34.
19. Huntington S. (1991-92). How Countries Democratize. *Political Science Quarterly*. № 4. P. 579-616.
20. Huntington S.P. (1997). After Twenty Years: The Future of the Third Wave. *Journal of Democracy*. № 4. P. 3-12.
21. Huntington S.P. (1991). The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman and London: University of Oklahoma Press. 336 p.
22. Lijphart A. (1984). Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. New Haven; London. 229 p.
23. Linz J.J., Stepan A. (1996). Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press. 479 p.
24. O'Donnell G. (1992). Transition, Continuities and Paradoxes // Sc. Mainwaring, G. O'Donnell and A. Valenzuela (Eds.). Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective. Notre Dame. 357 p.
25. Potter D., Goldblatt D., Kilon M., Lewis P., eds. (1997). Democratization. Cambridge. 472 p.
26. Przeworski A. (1991). Democracy and the Market, Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge. 210 p.
27. Reisinger W. (1997). Establishing and Strengthening Democracy // Grey R.D. (Ed.). Democratic Theory and Post-Communist Change. Englewood Cliffs: Prentice Hall. P. 126-143.
28. Schmitter Ph. C., Karl T.L. (1994). The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go? *Slavic Review*. №1. P. 173-185.
29. Terry S.M. (1993), Thinking About Post-Communist Transitions: How Different Are They? // *Slavic Review*. № 2. P. 73-98.